

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده: الهیات و معارف اسلامی
گروه: زبان و ادبیات عربی

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

بررسی تطبیقی چکامه های علوی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید

استاد راهنما:

دکتر محمود شکیب انصاری

استاد مشاور:

دکتر خیریه عچرش

نگارنده:

هاجر سامان

مهر ۱۳۹۲

تقدیم بہ:

آستان رفیع مولای مستقیان، امیر مؤمنان، علی (ع).

و تقدیم بہ:

ہمسرم، ہنگام من در این سفر پر خاطرہ می پر خاطرہ.

تقدیر و تشکر:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مِدْحَتَهُ الْقَائِلُونَ، وَلَا يُحْصَى نِعْمَاهُ الْعَادُّونَ، وَلَا يُؤَدَّى حَقُّهُ الْمُجْتَهِدُونَ

فرازهای آغازین خطبه‌ی اول نبج البلاغه

پس خداوندی را که سخنان از ستودن او عاجزند و حسابگران از شمارش نعمت‌های او ناتوان و تلاش‌گران از ادای حق او درمانده‌اند. اکنون که به فضل و عنایت این دردمتعال، کار این رساله به اتمام رسیده است؛ بر خود لازم می‌دانم از جناب آقای دکتر محمود شکیب انصاری، استاد راهنمای محترم، تقدیر و تشکر کنم و هم‌چنین از سرکار خانم دکتر «خیریه عچرش» استاد مشاور محترم، به خاطر تمام راهنمایی‌ها و پشتیبانی‌ها و دلگرمی‌های بی‌دریغشان کمال تشکر را دارم.

و هم‌چنین از جناب آقای دکتر «صادق سیاحی» که به حق راهنمایی‌هایی ارزنده و ایده‌های سازنده‌ی ایشان، راهگشای انجام این پژوهش بود؛ مراتب حق‌شناسی و سپاس قلبی خود را اعلام می‌دارم.

از دیگر اساتید بزرگوار، دکتر کریمی فرد، دکتر دادخواه، دکتر آبدانان مهدی زاده که همواره با تعالی‌مشان ما را وام‌دار خود نموده‌اند صمیمانه

تشکر می‌نمایم.

در پایان از همسر بزرگوارم که موفقیت خود را بی‌شک نتیجه‌ی مساعدت و همراهی ایشان می‌دانم، نهایت قدردانی و سپاس را دارم.

برای همی این بزرگواران از دگاه احدیت، مراتب سلامت و سعادت را خواستارم.

چکیده:

نام خانوادگی: سامان	نام: هاجر	شماره دانشجویی: ۸۹۲۸۳۰۳
عنوان پایان نامه: بررسی تطبیقی چکامه های علوی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید		
استاد راهنما: دکتر محمود شکیب انصاری		
استاد مشاور: دکتر خیریه عچرش		
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: زبان و ادبیات عرب	گرایش: زبان و ادبیات عرب
دانشگاه: شهید چمران اهواز	دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	گروه: زبان و ادبیات عرب
تاریخ فارغ التحصیلی:		
کلید واژه ها: علویات، صاحب بن عباد، ابن ابی الحدید		
صاحب بن عباد شاعر شیعه مذهب ایرانی قرن چهارم و وزیر اهل علم و ادب دربار آل بویه که صاحب آثار علمی و ادبی فراوانی است، بیشترین اشعار خود را در وصف امیر مؤمنان (ع) و به عشق او سروده		

است. ابن ابی الحدید معتزلی شارح نامدار نهج البلاغه و یکی از علمای اهل سنت قرن هفتم که در اواخر عصر عباسی می زیسته، و آثار متعددی از خود به جا گذاشته است، حضرت علی (ع) را در هفت چکامه با عنوان علویات سبع، به زیبایی ستوده است.

پژوهش حاضر تلاشی است در جهت بررسی علویات این دو شاعر علوی سرا از بعد چهار عنصر ادبی؛ معنا، عاطفه، خیال و اسلوب که علاوه بر آشنایی با اشعار این دو شاعر، سعی در شناخت سطح فنی این اشعار دارد.

برخی صفات وجود مبارک امیرمؤمنان (ع) هم چون زهد، سخاوت، علم، شجاعت و ... موضوعاتی است که اکثر شعرای علوی سرا و به خصوص این دو شاعر، به آنها پرداخته اند و هم چنین وقایع و حوادثی هم چون جنگ های بدر، خیبر، حنین، و دیگر وقایع حیات حضرت (ع) نیز از نگاه تیز بین آنها دور نمانده و مورد هدف اشعار آنها قرار گرفته است.

پر واضح است که عاطفه ی علویات بسیار پر رنگ جلوه کرده است و خود را در قالب محبت، حزن و اندوه از مصایب اهل بیت و شوق زیارت و ... بروز داده است. صور خیال به کار رفته در علویات، سبب اوج گیری هر چه بیشتر این عواطف شده است و هم چون دو بال پرواز، خواننده را برای عروج با خود همراه می کند. زبان شعری این اشعار فاخر، متین، استوار و متناسب با مضامین خود می باشد و استفاده از آرایه های بدیعی برجسته، سبب کمال هر چه بیشتر آنها شده است.

عنوان	فهرست مطالب	شماره صفحه
مقدمه.....		١
فصل اول: روزگار، زندگانی، اندیشه ها و شخصیت ادبی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید ٤		
بخش اول: اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید ٥		
الف) صاحب بن عباد.....		٥
اوضاع سیاسی		٥
اوضاع اجتماعی.....		٩
اوضاع ادبی.....		١٠
ب) ابن ابی الحدید.....		١٠
اوضاع سیاسی، بررسی اواخر دوره عباسی که مقارن است با دوران زندگانی ابن ابی الحدید ١٠		
اوضاع فرهنگی		١١
١- پادشاهان و امراء.....		١١
٢- مساجد.....		١٢
٣- تأسیس مدارس و کتابخانه ها.....		١٢
بخش دوم: زندگانی، اندیشه ها و آثار ادبی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید ١٣		
الف) صاحب بن عباد.....		١٣
اخلاقیات.....		١٤
مذهب وی.....		١٤

۱۵ شعر دوستی و ادب پروری صاحب
۱۶ مؤلفات صاحب
۱۶ وفات صاحب
۱۷ (ب) ابن ابی الحدید
۱۸ مذهب ابن ابی الحدید
۱۸ مذهب وی در آثار و اشعارش
۲۰ اندیشه های ابن ابی الحدید
۲۵ تألیفات ابن ابی الحدید
۲۸ جایگاه علمی و مناصب اداری ابن ابی الحدید
۲۹	فصل دوم: درون مایه های مشترک علویات ابن عباد و ابن ابی الحدید
۳۱ ۱- زهد امام علی (ع)
۳۲ ۲- قضاوت امام علی (ع)
۳۳ ۳- جمع صفات متضاد در شخصیت امام علی (ع)
۳۵ ۴- سخاوت و بخشش امام علی (ع)
۳۸ ۵- علم امام علی (ع)
۴۳ ۶- شجاعت امام علی (ع)
۵۶ ۷- امام علی (ع) قسیم النار و الجنة
۵۹ ۸- جنگ بدر

- ۹- جنگ خندق..... ۶۵
- ۱۰- جنگ جمل..... ۶۷
- ۱۱- جنگ صفین..... ۶۸
- ۱۲- جنگ نهروان..... ۷۰
- ۱۳- جنگ خیبر..... ۷۱
- ۱۴- معجزه ی امام علی (ع)، معجزه ی رد الشمس..... ۷۹
- ۱۵- برتری امام علی (ع) بر ابوبکر و عمر..... ۸۱
- ۱۶- مرحب خیبری..... ۸۷
- ۱۷- حدیث کساء..... ۹۰
- ۱۸- واقعه ی جانسوز کربلاء..... ۹۱
- ۱۹- مرقد مطهر امام علی (ع)..... ۱۰۵
- ۱۱۲ **فصل سوم: عنصر عاطفه و صور خیال در دو علویات**
- ۱- عنصر عاطفه..... ۱۱۳
- ۱-۱ عنصر عاطفه در اشعار صاحب بن عباد..... ۱۱۴
- الف) محبت..... ۱۱۴
- ب) شوق زیارت..... ۱۱۵
- ج) حزن و اندوه..... ۱۱۶
- د) خوارشمردن..... ۱۱۸

- ه) بغض ۱۲۰
- ۱-۲. عنصر عاطفه در علویات سبع ابن ابی الحدید ۱۲۱
- الف) محبت ۱۲۱
- ب) حزن و اندوه ۱۲۳
- ج) اظهار تعجب و درماندگی ۱۲۶
- د) خوارشمردن دشمنان ۱۲۸
- ۲- عنصر خیال ۱۲۹
- الف) تشبیه ۱۳۱
- ب) مجاز ۱۳۲
- ج) استعاره ۱۳۳
- * استعاره ی مصرحه ۱۳۳
- * استعاره ی مکنیه ۱۳۳
- د) کنایه ۱۳۴
- ۱-۲. عنصر خیال در علویات صاحب بن عباد ۱۳۴
- الف) تشبیه ۱۳۴
- ب) مجاز ۱۳۹
- ج) استعاره ۱۴۱
- د) کنایه ۱۴۴
- ۲-۲. خیال در علویات سبع ابن ابی الحدید ۱۴۷

- الف) تشبیه ۱۴۷
- ب) مجاز ۱۵۲
- ج) استعاره ۱۵۳
- د) کنایه ۱۵۸
- ۱۶۳ فصل چهارم: اسلوب و سبک علویات صاحب بن عباد و علویات سبع
- صاحب بن عباد ۱۶۵
- ۱- واژگان ۱۶۵
- الف) فصاحت کلمه ۱۶۵
- ب) کثرت و تنوع واژگان ۱۶۵
- ج) واژگان و لغات ادبی و عامیانه ۱۶۶
- د) واژگان و اصطلاحات علمی ۱۶۶
- ه) تناسب لفظ با معنا ۱۶۷
- ۲) موسیقی بیرونی ۱۶۸
- الف) وزن ۱۶۸
- ب) قافیه ۱۷۰
- ۳) موسیقی درونی ۱۷۴
- الف) تکرار ۱۷۴
- ب) واج آرای ۱۷۶

- ج) جناس ۱۷۷
- * جناس تام ۱۷۷
- * جناس ناقص ۱۷۸
- د) طباق ۱۸۰
- ه) ردالعجز علی الصدر ۱۸۲
- و) مراعات النظیر ۱۸۴
- ز) سجع ۱۸۴
- ۴- اقتباس و بهره گیری از آیات قرآنی ۱۸۶
- ۵- اقتباس و بهره گیری از روایات نبوی ۱۸۸
- ۶- وقایع تاریخی ۱۹۱
- ابن ابی الحدید ۱۹۳
- ۱- واژگان ۱۹۳
- الف) فصاحت کلمه ۱۹۳
- ب) کثرت و تنوع واژگان ۱۹۴
- ج) واژگان و لغات عامیانه ۱۹۴
- د) واژگان علمی ۱۹۵
- ه) تناسب لفظ با معنی ۱۹۵
- ۲- موسیقی بیرونی ۱۹۷

الف) وزن.....	۱۹۷
ب) قافیه.....	۱۹۸
۳- موسیقی درونی.....	۱۹۸
الف) تکرار.....	۱۹۸
ب) واج آرایه.....	۲۰۰
ج) جناس.....	۲۰۱
* جناس تام.....	۲۰۱
* جناس ناقص.....	۲۰۲
د) طباق.....	۲۰۵
ه) ردالعجز علی الصدر.....	۲۰۶
و) مراعات النظیر.....	۲۰۸
ز) سجع.....	۲۱۰
۴- اقتباس و بهره گیری از آیات قرآنی.....	۲۱۲
۵- وقایع تاریخی.....	۲۱۵
نتیجه گیری.....	۲۲۰
الملخص.....	۲۲۳
منابع و مأخذ.....	۲۳۵

مقدمه:

«به نام آنکه علی را به جهانیان عطا فرمود.»

سپاس بی کران پروردگار یکتا را که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به هم نشینی رهروان آن، مفتخرمان نمود و خوشه چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت و درود و ثنای فراوان او بر پیامبر و خاندان پاکش باد.

از آنجا که همواره به زبان و ادبیات عربی از آن رو عشق می ورزیدم که زبان قرآن و اهل بیت (ع) است، هنگامی که قصد انتخاب موضوع رساله ی کارشناسی ارشد را داشتم، به دنبال آن بودم که موضوع رساله، موضوعی باشد که مرا به علاقه ی خودم پیوند دهد و پلی باشد برای آشنایی و غور در معارف اهل بیت (علیهم السلام)؛ که الحمد لله و المنه، با یاری پروردگار و استعانت اهل بیت (ع) و مشاوره ی اساتید بزرگوار زبان و ادبیات عربی دانشکده، موضوع علویات را برای کار خودم برگزیدم. و از میان علویات، اشعار علوی صاحب بن عباد، شاعر ایرانی قرن چهارم و علویات سبع ابن ابی الحدید، شاعر عرب زبان قرن هفتم را در خور توجه یافتم و بر آن شدم تا اشعار این دو شاعر را از جهت چهار عنصر ادبی «معنا، عاطفه، خیال و اسلوب» بررسی کنم. پس از جست و جو و بررسی برای یافتن پیشینه ی پژوهش، نگارنده به پایان نامه هایی دست یافت، که نام آن ها در ذیل ذکر می شود:

- ۱- بررسی درون مایه ی شعری صاحب بن عباد، نگارنده: سعیده منصوری نیا، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شهید چمران اهواز، اسفند ماه ۱۳۹۱.
- ۲- بررسی مضامین و شرح قصاید علویات سبع ابن ابی الحدید، نگارنده: معصومه احمد

نصاری، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی، دانشکده ی الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شهید
چمران اهواز، تیر ماه ۱۳۸۰.

۳- شرح قصیده ی صاحب بن عباد در اصول دین، نگارنده: احمد تمیم داری، کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۱۳۵۷.

۴- صاحب بن عباد و اثر او بر ادبیات آل بویه، نگارنده: زهرا راستی، کارشناسی ارشد زبان و

ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی تهران.

آنچه در این میان رخ می نمود این بود که اشعار علوی دو شاعر از جهت مضامین بررسی شده،

اما به دیگر عناصر ادبی آنها توجه نشده است. در شروع کار ابتدا باید اشعار، ترجمه می شد؛ پس از

آن جنبه های ادبی آن ها بررسی می شد و در نهایت حاصل کار این چنین شد که پایان نامه

مشمول بر چهار فصل باشد:

در فصل اول به روزگار و اوضاع سیاسی، اجتماعی، ادبی هر دو شاعر پرداخته شد؛ یعنی دوره ی

آل بویه که صاحب بن عباد در آن می زیست و اواخر دوره ی عباسی که مصادف با زندگانی ابن

ابی الحدید بود. و پس از آشنایی مختصری با این دو دوره، سعی بر آن شده تا تصویری از

زندگانی، اندیشه ها و آثار ادبی آنها ارائه شود؛ چرا که پرداختن به اشعار یک شاعر بدون شناخت

زندگانی و دوره ای که در آن می زیسته، ممکن نیست.

در فصل دوم مضامین مشترک شعری هر دو شاعر از دیوان آنها، استخراج شده و پس از ترجمه،

شرح مختصری ارائه شده است و در ادامه در فصل سوم، علویات هر دو شاعر از بعد عنصر

عاطفه و خیال بررسی شده و به نمود عواطفی هم چون عشق و محبت به اهل بیت (ع)، حزن و

اندوه در مصایب آنها، بغض و نفرت از دشمنان آن بزرگواران، هم چنین تصغیر دشمنانشان و آرزوی زیارت قبور مطهرشان در اشعار این دو شاعر محب اهل بیت (ع) پرداخته شده است. و در بخش دوم همین فصل که اشعار آنها از جهت خیال مورد مطالعه قرار گرفته است، به جلوه های بیانی هم چون تشبیه، مجاز، استعاره و کنایه با ذکر نمونه ها و شواهد کافی پرداخته شده است.

و در فصل پایانی رساله، اسلوب و سبک شعری هر دو شاعر مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته و واژگان به کار رفته در اشعار آنها از جهت فصاحت و بلاغت بررسی شده و موسیقی اشعار، هم از جهت موسیقی بیرونی که شامل وزن و قافیه می باشد و هم از جهت موسیقی درونی که شامل آرایه های ادبی هم چون سجع، جناس، تکرار، مراعات النظیر و... می باشد پردازش شده و سپس به کم و کیف اقتباس و بهره بردن از آیات قرآنی و احادیث نبوی و استفاده از وقایع تاریخی پرداخته شده است.

از آن جا که پرداختن به همه ی اشعار علوی صاحب بن عباد و علویات سبع ابن ابی الحدید مجالی گسترده می طلبید، تنها به گزینش اشعار بسنده شده است.
یا علی؛ به امید آنکه مقبول درگاهت و رجای شفاعتت را نوید آورد.

فصل اول:

روزگار، زندگانی، اندیشه‌ها

و شخصیت ادبی صاحب بن عماد

و ابن ابی الحدید

در این فصل برای آشنایی با دو شاعر علوی سرا؛ صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید؛ ابتدا در بخش اول، شرح مختصری از روزگار آن دو ارائه می شود و سپس اوضاع سیاسی، اجتماعی و ادبی آنها مورد بررسی قرار می گیرد و از آنجا که صاحب از لحاظ زمانی مقدم بر ابن ابی الحدید می باشد؛ در همه فصول این رساله ابتدا روزگار، زندگانی و اشعار او و سپس ابن ابی الحدید آورده می شود. در بخش دوم فصل اول به زندگانی، اندیشه ها و آثار این دو شاعر پرداخته می شود.

بخش اول: اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی صاحب بن عباد و ابن ابی الحدید

الف) صاحب بن عباد:

اوضاع سیاسی :

دوره ی دوم خلافت عباسی با خلافت مستکفی بالله آغاز شد. در آن دوره، خلیفه ی عباسی در بغداد هیچ قدرتی نداشت؛ تنها نام او بر منابر برده می شد و کاتبی داشت که دخل و خرج و امور مالی او را مدیریت می کرد و خلیفه در امور جنگی و سیاسی و تدبیر امور مردم، دستی نداشت. در آن زمان در منطقه ی دیلم که در جنوب غربی دریای خزر واقع شده بود، دولت آل بویه بر سرکار آمد که خلفای آن سه برادر به نام های زیر بودند:

۱- عمادالدوله (علی بن بویه) که قلمرو حکومتش فارس و اهواز بود و ملقب به امیر الامراء بود؛ چرا که از دو برادرش بزرگتر بود.

۲- رکن الدوله (حسن بن بویه) که بر ری و گرگان و طبرستان حکم می راند.

۳- معز الدوله (احمد بن بويه) که بر عراق حکومت می کرد.^۱

این القاب عماد الدوله، رکن الدوله و معز الدوله را خلیفه عباسی «المستکفی بالله» در یک روز به آنان داد.^۲ این سه برادر زمانی که دیلم کشور گشایی می کرد و بر فتوحاتش می افزود در سپاه «ماکان ابن کالی» سرباز بودند؛ اما به سرعت به مراتب بالاتر دست یافتند و پس از آنکه دیلم ضعیف شد به رهبر دیلمی دیگری به نام «مرداویج بن زیاد»- که در گرگان و طبرستان و قزوین و زنجان و قم و کرج حکومت می کرد و در سال ۳۲۰ ه.ق. به اوج قدرت خود رسیده بود- پیوستند. مرداویج آنها را به گرمی به حضور پذیرفت و ولایت کرج را به علی بن بویه داد و علی بن بویه همین که به کرج رسید، با مردم بسیار نیک رفتاری کرد و به کارکنان دولت مهربانی نمود. اهالی کرج نیز به مرداویج نامه نوشتند و از او تشکر کردند و از حسن سیاستش تقدیر کردند. پس بدین ترتیب علی بن بویه پر آوازه و محبوب مردم گردید و زمانی که مرداویج در ری بود، تعدادی از رجال سیاسی را که در کرج بودند خرید. ولی ابن بویه موفق شد که نظر آنها را به خود جلب کند و آنها به علی بن بویه پیوستند و چون این خبر به مرداویج رسید، نگران شد و به آنها و به علی بن بویه نامه نوشت و از آنها دعوت کرد که به سوی او بازگردند. اما علی بن بویه از آنها پیمان گرفت و آنها را از تسلط مرداویج ترساند؛ آنها نیز پذیرفتند پس خراج و مالیات کرج را ستاند و شیرازاد که از بزرگان دیلم بود از او تأمین خواست و در نتیجه علی بن بویه نیرومند شد و با فرماندهی مظفر بن یاقوت به اصفهان لشکر کشید و بر آن جا مسلط شد.

۱- صاحب بن عباد اسماعیل، دیوان، ضبطه و قدم له: ابراهیم شمس الدین، الطبعة الاولى، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۲۲ ه ق، ص ۶.

۲- ابن خلکان، شمس الدین احمد بن محمد، وفيات الأعیان، ابناء ابناء الزمان، الطبعة الاولى، دارحیاء التراث العربی، بیروت ۱۹۹۷ م، ج ۱، ص ۲۹.

زمانی که این خبر به مرداویج رسید، برادرش وشمگیر را با سپاهی بزرگ به سوی ابن بویه فرستاد اما علی بن بویه از اصفهان بیرون رفت و رو به جانب ارجان کرد که در آن زمان ابوبکر بن یاقوت در آنجا حکومت می کرد و ابوبکر بدون درگیری تسلیم ابن بویه شد و در سال ۳۲۱ ه.ق. به نوبندگان لشکر کشید و آن جا را تصرف کرد و سپس به اصطخر رفت و مالک آن جا نیز گردید. پس از آن به شیراز آمد و به مردم آن جا امان داد. زمانی که احساس کرد به یک نیروی دیگری نیاز دارد که به آن تکیه کند و سلطنتش را قوام بخشد، از خلیفه بغداد -الراضی بالله- و وزیرش -ابن مقله- خواست که او را تأیید کنند و برای این امر هزاران درهم خرج کرد تا اینکه آنها پذیرفتند و تأییدش کردند. از سوی دیگر علی بن بویه، برادرش حسن بویه را به سرزمین های (جبل) با سپاهی عظیم روانه کرد و بر اصفهان مسلط شد و نمایندگان وشمگیر را از اصفهان و سرزمین های جبل برکنار کرد. در این زمان که علی بن بویه ضعف خلیفه بغداد را دید قصد گسترش قلمرو اهواز و عراق را نمود، از این رو برادر کوچکش، احمد را به آن جا فرستاد و بعد از درگیری هایی که بین او و بجکم الراقی پیش آمد بجکم به شهر واسط گریخت و احمد بن بویه نیز در آن جا حکومت کرد، پس در یازدهم جمادی الاول سال ۳۲۴ ه.ق. به بغداد آمد و خلیفه ی آن زمان المستکفی بالله او را به گرمی به حضور پذیرفت و با یکدیگر پیمان بستند که او در مسند خلافت و احمد بن بویه در مسند سلطنت باشد.^۱

۱- محمد محمد عویضه، صاحب بن عباد الوزير الادیب، الطبعة الاولى، دارالکتب العلمیة، بیروت لبنان، ۱۴۱۴ ه.ق. صص ۲۱-۳۲.